

MOSKOF'LA İTTİFAK

Osmanlı-Rus
Diplomatik İlişkileri
(1832-1841)

ŞENAY DÖNER

TARİH

GİRİŞ

“Unutulmamalıdır ki Türkiye’nin merkezi artık Boğaziçi’nde değildir. Eğer Rusya, Hünkâr İskelesi esasları üzerinde Türkiye ile bir muahedeye girişmek istese, buna karşı hissî muhalefet Sultan Mahmud zamanındakinden daha az kuvvetli olmak lazım gelir. Türkiye’yi idare eden Büyük General ve İnkılapçı’dan sonra ne olacağını bilmiyoruz. Fakat müddet-i hayatında herhangi bir Türk sergüzeştçiliğine az ihtimal mevcuttur. Türkler Ruslarla dostturlar ve dost kalmak arzusundadırlar. Fakat bu Türklerce alelâde bir basiretten ibârettir.”¹

Times gazetesi muhabirlerinden Philip Graves, Royal Central Asian Society’de Boğazlar Meselesi hakkında düzenlenen bir konferansta Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalandıktan tam yüz yıl sonra yukarıdaki sözleri dile getirmişti. Graves, “Boğazlar bizi niçin alakadar eder?” sorusuna verdiği yanıtlarda Rusların I. Petro’dan itibaren Karadeniz’de yükselişe geçen faaliyetlerinin yanı sıra 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ve 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması gibi tarihsel dönüm noktalarına da dikkat çekmişti.

Günümüze değin üzerinde çok sayıda araştırma kaleme alınan ve dolayısıyla hakkında yoğun bir literatür bulunan Boğazlar Meselesi,² tarihin hemen her döneminde olduğu gibi bugün de önemini muhafaza etmektedir. Stratejik bir su yolu olan İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının kontrolü, yalnızca Karadeniz’de değil Kafkaslar ve Doğu Avrupa ile tesis edilecek ticarî münasebetler açısından da egemen güçlere önemli bir söz hakkı tanıdığı için her dönemde uluslararası rekabet konusu olmuştur.³ Bu sebeple “Şark Meselesi’nin Boğazlar Meselesi’nden doğduğunu”⁴ ve bu iki meselenin birçok açıdan birbirini tamamladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Rusya’nın Osmanlı toprakları

1 Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi, (BCA), 228-534-13. [12.02.1933].

2 Kemal Beydilli, “Boğazlar Meselesi”, *DİA*, VI, 266-269.

3 *Montrö Boğazlar Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*, (çev. Seha L. Meray, Osman Olcay), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. XXVI; Azmi Özcan, “Türk Boğazları ve Rus Politikası”, *Çanakkale Savaşları Tarihi* (ed. M. Demir), İstanbul: Değişim Yay, 2008, III, 1809-1814.

4 Rene Pinon, “Karadeniz ve Boğazlar Meselesi”, (haz. A. Ahmetbeyoğlu, İ. Keskin), *Tülin Aren Armağanı*, (İstanbul: 2009), s. 243.

üzerinde tek başına hakimiyet kurmasına izin vermeyecek olan Avrupa devletlerinin 15. asırdan itibaren *Türk Meselesi* olarak adlandırdığı “tehdit”, *Şark Meselesi* adıyla 19. asırda yeni bir görünümüne kavuşmuştu.⁵ Meselenin kilit noktası ise emperyal güçlerin antlaşmalarla birlikte Boğazlarda elde edeceği geçiş haklarından doğacak tehlikeydi. Bu sebeple Şark Meselesi’nin önemli bir parçası olan Boğazlar Meselesi ancak Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının kontrolü, geçiş hakkı ve bu hakkı tanıyan antlaşmaların devletlerarası münasebetler üzerindeki etkisini incelemekle anlaşılabilir.

Bu çalışmanın amacı, Boğazlar Meselesi’nin dönüm noktalarından biri olan Hünkâr İskelesi Antlaşması’nı tarihsel arka planıyla ve 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi’ne uzanan süreçte antlaşmanın sebep olduğu gelişmelerle birlikte ele alarak söz konusu dönemi devletlerarası diplomatik münasebetler çerçevesinde anlamlandırmaya çalışmaktır. Mısır Meselesi karşısında başta Rusya olmak üzere Bâbîâlî’nin Avrupa devletleri ile kurduğu yoğun temaslar ve Osmanlı’nın bu dönemde izlediği dış politikayı ortaya koymak çalışmanın temel hedefidir. Ancak diplomatik münasebetlere geçmeden önce bu münasebetlerin zeminini oluşturan sebepleri, yani Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Suriye’yi işgali ve Mısır ordularının Konya’ya kadar gelmesiyle neticelenen askerî mücadeleyi, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu zayıf durumu ve ahalinin II. Mahmud karşıtı tutumunu kısaca ortaya koymak gerekmektedir. Böylece 21 Aralık 1832 tarihinde Osmanlı kuvvetlerini hezimete uğratan ve ordusu Kütahya’ya kadar gelerek İstanbul’u tehdit eden Mehmed Ali Paşa karşısında oldukça zor bir duruma düşecek olan Bâbîâlî’nin izleyeceği siyasetin arka planı da ortaya çıkmış olacaktır.

Mısır Kuvvetlerinin Anadolu’yu İstilasına Giden Süreç

Uzun yıllar boyunca Suriye’ye yönelik uyguladığı siyasetiyle bölge halkı üzerinde ciddi bir tesir yaratmayı başaran ve epey taraftar kazanan Mehmed Ali Paşa, Bâbîâlî’den bu bölgenin yönetimini birçok defa talep etmişse de bir sonuç alamamıştı. Bu sebeple son çare olarak gördüğü Sayda Valisi Abdullah Paşa ile olan husumetini⁶ bahane ederek silahlı mücadele için harekete geçti ve ilk olarak Şam topraklarına geçiş vesilesi olan Akka’yı kuşatmaya karar verdi. Akka kuşatmasından itibaren Mısır kuvvetlerinin Konya’yı işgaline kadar süren askerî mücadele, Suriye ve Filistin toprakları gibi, Anadolu’nun

5 Kemal Beydilli, “Şark Meselesi”, *Halil İnalcık Armağanı*, Ankara: 2009, s. 391-396.

6 Mehmed Ali Paşa ile Abdullah Paşa arasındaki rekabet hak. bkz. Abdullah Çakmak, *19. Yüzyılın Başlarında Kudüs*, İstanbul: İLEM Yayınları, 2020, s. 46-55.

da içinde bulunduğu idari ve iktisadi zaafı ortaya koyar. Bu durum, elverişli her fırsatta Mısır valisinin en az top ve tüfek kadar etkili bir silah olarak kullanacağı propaganda faaliyetleriyle birleşince, imparatorluğun felaketin eşiğine sürüklenmesi kaçınılmaz olur.

Mısır kuvvetlerinin Anadolu'yu istilasına giden süreçte İbrahim Paşa'yı en çok zorlayan bölge Akka olacak ve II. Mahmud'un henüz kuşatmanın başında Mehmed Ali Paşa ile uzlaşma girişimi de sonuç vermeyecekti. "Nasihatlerle" beraber İstanbul'dan Mısır'a gönderilen Nazif Efendi'yi karantina bahanesiyle bir ay bekleten ve bu arada Suriye'de hakimiyetini tesis etmek için askerî yardımlarını sürdüren Mehmed Ali Paşa'nın hedefinden dönmeyeceği aşikârdı. Üstelik gönderilen memurla yaptığı müzakerede bölgeyi ilhak etmek gayesinde olduğunu açıkça dile getiriyordu.⁷ Hiçbir mukavemet göstermeden teslim olan şehirler ve bölgedeki görevlilerden gelen sadakat mektupları, halkın Mehmed Ali'ye olan meylini gözler önüne sermekteydi. İbrahim Paşa, Nablus hükümet erkânına gönderdiği mektubunda, sadakatlerinin karşılığı olarak kimsenin makamına dokunulmayacağını ve ayrıca bazı bölgelerde halktan üç yıl boyunca vergi alınmayacağını bildirdiği⁸ için halkın huzursuzluğundan faydalanarak henüz ayak basmadığı bölgelerde dahi yönetimini kolaylıkla kurmuştu.

Akka, 29 Kasım 1831'de karadan ve denizden kuşatıldıktan tam altı ay sonra, 27 Mayıs'ta Mısır kuvvetlerinin eline geçmişti. İbrahim Paşa'ya 4.500 askere mal olsa da bu zaferle birlikte Mehmed Ali Paşa'nın Suriye topraklarındaki saygınlığı artmıştı.⁹ Aylarca aralıksız süren bombardıman şehri harabeye çevirmiş¹⁰ ve Abdullah Paşa esir düşerek Mısır'a gönderilmişti. Padişaha gönderdiği mektubunda Akka'yı almakla hedefine ulaşmış olduğunu belirten Mehmed Ali Paşa, Suriye'nin kendisine verilmesi gerektiğini artık daha cesurca

7 Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi, 1831-1841*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 57-58. Mehmed Ali Paşa'nın Suriye'yi işgal öncesi bölgedeki faaliyetleri için bkz. M. Hanefi Kutluoğlu, "Mehmed Ali Paşa'nın Suriye Seferi Öncesi Bu Bölgeye Yönelik Politikası ve Seferin Geri Planını Oluşturan Unsurlar", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İ.Ü. Edb. Fak., Sayı 15, s. 457-475. İstanbul: 1997. Ayrıca Akka kuşatmasını arşiv belgelerine dayanarak inceleyen bir çalışma için bkz: Fatih Gencer, "İsyana Giden Yol, Anadolu'ya Açılan Kapı: Mehmed Ali Paşa'nın Akka'yı Ele Geçirmesi", *International Journal of History Studies*, Issue 1, Volume 7, p. 65-80, March, 2015.

8 Şinasi Altundağ, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hakkında Kısa Bir Etüd", s. 38-40.

9 Muhammed H. Kutluoğlu, *The Egyptian Question (1831-1841) The Expansionist Policy of Mehmed Ali Paşa in Syria and Asia Minor and The Reaction of the Sublime Porte*, İstanbul: Eren Yay, 1998, s. 73.

10 BOA, HAT, 908/ 39773-H, 27 Şubat 1832 (25 N 1247); 907/ 39762, 7 Temmuz 1832 (8 S 1248).

dile getirmektedir.¹¹ II. Mahmud ise ordunun tüm ihtiyaçlarını temin için çabalayarak isyancılara karşı alınacak zaferin haberlerini bekliyordu.

Kara kuvvetlerinin başarısından endişe duyulduğu için deniz kuvvetlerini takviye yoluna gidilmiş ve içlerinden bazıları muazzam boyutlarda olan 28 savaş gemisi 1832 baharında Suriye-Mısır sularına gönderilmişti. Bu girişimin ahali üzerinde müspet bir tesir yaratacağı düşünülmektedir. Ne var ki Hüsrev Paşa'nın padişaha önerdiği genç Kapudan Halil Paşa, denizciliğe yabancı ve tecrübesizdi; yalnızca Mısır filosunun hareketlerini gözlemlemekle yetinerek düşmana karşı kayda değer bir şey yapamadığı¹² için karadan verilen kayıpların denizden kazanılan bir avantajla dengelenmesi mümkün olmadı.¹³ Akka'nın kaybedilişinin büyük bir üzüntüye sebep olduğu İstanbul'da savaşın Mısır lehine sonuçlanacağı yönündeki kaygı daha da artmıştı.¹⁴ Suriye topraklarının elden çıkmasından sonra İbrahim Paşa'nın Anadolu'yu kolaylıkla işgal edebileceği düşüncesi ise bu telaşın esas sebebiydi. Mısır ordusuna karşı koymak üzere vazifelendirilen paşaların dirayetsizlikleri, askerlerin firarı ve Konya önlerine gelinceye kadar defalarca verilen geri çekilme kararları, rakip karşısındaki acziyeti ortaya koyacaktı. Bütün bunlara yerel idarecilerle halkın İbrahim Paşa'yı büyük bir kurtarıcı olarak kabul etmeleri de eklenince imparatorluğun içinde bulunduğu kriz daha da derinleşecekti.

Akka'dan sonra Şam da 15 günlük bir direnişin¹⁵ ardından teslim olmuş; ayrıca Lübnan'da çoğunluğu Hristiyan olan Dürziler'le Maruni milislerin

11 Rosen, Mehmed Ali Paşa'nın bu mektubunu, "yalanlarla gerçekler arasındaki sınırın bu kadar belirsiz bir biçimde çizildiği Doğu'da" korkuyla dikte edilen uzlaşmacı bir adım olarak niteler (Georg Rosen, *Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856*, Leipzig: 1866, I, 155).

12 BOA, HAT, 362/20129, 1 Eylül 1832 (5 R 1248).

13 Georg Rosen, *Geschichte der Türkei*, I, 154. II. Mahmud'un Akka muhasarası esnasında kara ordusuna destek için deniz kuvvetlerini göndermesi haberi Rus basınında geniş yankı uyandırmıştır. "Sultan, Mehmed Ali'yi Mısır ve Girit, İbrahim'i ise Cidde paşalığından azletti. Türk filosu, karada sürdürülen operasyonu sağlamlaştırmak üzere harekete geçti. Müftünün, kadıaskerin ve ulemeden önde gelenlerin onay verdiği dinî yasaların icrası hükmünü de içeren ferman, Serdarıekrem'e Arabistan'ın, adaların, sahil kesimlerinin yerel yöneticilerine, bütün paşalara ve sair yöneticilere gönderildi. Onlara, fermanda yazılanları yerine getirmeleri şiddetle emredildi. Aynı konuda bütün yabancı devletlerin elçilik makamlarına da resmî bildirim yapıldı. Konstantinopol, 5 Mayıs" (*Sankt-Peterburgskiya Vedomosti*, Nr. 126 ve 127, 1 Haziran 1832).

14 "Sebastiani'den Mimaut'ya mektup, 23 Haziran 1832", Gilbert Sinoue, *Son Firavun*, s. 297.

15 Bu on beş günlük direnişin ardında Serasker Mehmed Paşa'nın tehditlerinin büyük payı vardır (BOA, HAT, 365/ 20187), Ayrıca bkz. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi (1831-1841)*, s. 61.

desteği de Mısır kuvvetlerinin Şam'a girmesini kolaylaştırmıştı.¹⁶ Burada bulunan Ali Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri, Humus'a çekilmek zorunda kalarak Halep Valisi Mehmed Paşa'nın kuvvetleriyle birleşmişti.¹⁷ İbrahim Paşa, adeta Napolyon'un rotasını takip ederek Sayda, Sur, Beyrut, Trablus, Lazkiye, Kudüs ve Nablus'u bağlılık yeminleri eden halkın da desteğiyle ele geçirmişti.¹⁸

Bu sırada Anadolu'da yeniçerileri ilga hususunda büyük hizmetleri sebebiyle şöhret kazanmış¹⁹ olsa da "nizam askerlerinin başında bir yeniçeriden başka bir şey olmayan ve kendi yardımıyla tatbik edilen askeri düzenlemelerden de pek fazla bir şey anlamayan"²⁰ Ağa Hüseyin Paşa'nın komutasında teşkil edilen ordu, Antakya'ya doğru yaklaşmaktaydı. Bunu duyan İbrahim Paşa, gerekli tedbirleri almak ve eksiklerini tamamlamak amacıyla Osmanlı ordusundan sayıca üstün durumda olan kuvvetlerini Humus önlerinde mevzilendirmişti. Halep Valisi Mehmed Paşa'nın ordusu ise derme çatma, düzensiz ve yorgun birliklerden oluşmaktaydı. 19 Nisan'da İstanbul'dan yola çıkarılan Hüseyin Paşa komutasındaki nizam alayları yetişmeden muharebeye kalkışılmaması ve savunma pozisyonunda kalınması emredilmişti.²¹ Gerçekte ise ne Osmanlı askerlerinin ne de bölge ahalisinin İbrahim'in ordusuna karşı koyacak güçleri yoktu.

İbrahim Paşa, Humus önlerinde Osmanlı ordusuna ani bir mağlubiyet daha yaşatmış ve 8 Temmuz'da şehre girerek Akka'da olduğu gibi çok sayıda asker ve mühimmatı ele geçirmişti.²² Osmanlı askerlerinden geriye kalanlar

16 William R. Polk, *The Opening of South Lebanon 1788-1840, A Study of the Impact of the West on the Middle East*, Harvard University Press, 1963. s. 95.

17 Akka kuşatması sırasında Osmanlı ve Mısır askeri kuvvetlerinin durumunun ayrıntılı olarak tasviri için bkz. Marshal Marmont, *The Present State of the Turkish Empire*, London: 1839, s. 274-276.

18 İbrahim Paşa, yanında Abbas Paşa ve Süleyman Paşa (Seves) bulunduğu halde Yafa'dan başladığı seferini sürdürürken el-Ariş-Gazze istikametine gönderdiği Küçük İbrahim Paşa komutasındaki ana kuvvetler, Filistin'de bulunan bazı şehirleri ele geçirdikten sonra İbrahim Paşa ile birleşerek yine mukavemetsiz şekilde Kudüs, Nablus gibi şehirleri ele geçirir (Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı*, s. 53-54).

19 Edouard Gouin, *L'Égypte au XIXe siècle*, s. 419-20; Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye- II*, İstanbul: e yayınları, 2010, s. 47. Rosen'in verdiği bilgiye göre, Ağa Hüseyin Paşa 19 Nisan'da 100 top mermisi ile İstanbul'dan ayrılarak Suriye'ye hareket eder (Georg Rosen, *Geschichte der Türkei*, I, 148), Ayrıca bkz. *Lûtfî Tarihi*, IV, 710.

20 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, (çev: Nilüfer Epçeli) İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017, V, 334.

21 Rosen, *Geschichte der Türkei*, I, 148; *Lutfi Tarihi*, IV, 733.

22 Ele geçirdiği asker ve mühimmat için bkz. Marmont, *The Present State of Turkish Empire*, s. 277.

Hüseyin Paşa'nın ordusuna katılmak üzere Antakya'ya kaçmıştı. Halep Valisi Mehmed Paşa, İbrahim Paşa'nın aniden saldırdığını, altı buçuk saat savaşıldığını ve “yoğun rüzgâr ve duman çıktıysa da savaşa devam edildiğini” İstanbul'a bildirmişti.²³ İlginçtir ki Konya Savaşı'na kadar yaşanan bütün çarpışmalara dair farklı zamanlarda, farklı cephelerden İstanbul'a gönderilen pek çok yazının muhtevasını neredeyse aynı ifadeler oluşturacaktı. Mehmed Paşa, İstanbul'a yolladığı yazıyı İbrahim'in ahaliyi tehdit eden mektuplarından dem vurarak sonlandırırsa da müftü, kadı ve şehrin ileri gelenlerinin de aralarında bulunduğu bir heyetin, daha şehre ayak basmadan evvel İbrahim Paşa'ya gönüllü teslimiyetlerini beyan eden bir davet yolladıkları bilinmektedir.²⁴

Yaşanan bozgunu Antakya'da haber alan Ağa Hüseyin Paşa, mühimmat ve yiyecek ihtiyacı için rotasını acilen Halep'e çevirmiş; Halep ahali ise şehrin kapılarını kapayarak orduya yiyecek vermeyi red²⁵ ve her zamanki gibi galibin tarafında olduğunu ilân etmesi üzerine Ağa Hüseyin Paşa Osmanlı kuvvetlerini Beylan'a yönlendirmişti.²⁶ O sırada kolera gailisiyle uğraşmakta olan ve ordusu bu salgın hastalıktan dolayı hayli zarara uğrayan İbrahim Paşa ikmal tazeleme endişesi de taşımaktaydı.²⁷ Nihayetinde İbrahim Paşa birleşik Osmanlı ordusunu 29 Temmuz'da Beylan'da yenilgiye uğratmış, Mısır kuvvetleri ise çok az kayıp vermişti.²⁸ Bu zaferden sonra Lazkiye garnizonu

23 BOA, HAT, 909/ 39796, 16 Temmuz 1832 (17 S 1248).

24 Muhammed H. Kutluoğlu, , *The Egyptian Question (1831-1841)*, s. 74.

25 Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa*, s.61. Bu mağlubiyet o kadar ani idi ki, Halep Valisi Mehmed Paşa, ordunun resmi evrakını bile kurtaramadan kaçmak zorunda kalmıştı. Vakanüvis Ahmed Lutfi Efendi ise Halep halkının orduyu şehre sokmayı meselesinde suskundur. Hadiseyi, Halep'te zahire hususunda sıkıntı çekileceğinin anlaşıldığı ve o esnada İskenderun iskelesine zahire ve mühimmat ulaştığından ordunun bu bölgeye gitmesinin daha munasip görüldüğü şeklinde izah eder (*Lutfi Tarihi*, IV, 713).

26 Edouard de Driault, *Şark Meşalesi Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar*, (mütercim: Nafiz; yeni harflerle haz. E. Erdoğan), Ankara: 2003, s. 228.

27 İbrahim Paşa'nın işgal güzergahı olan Adana, Mersin, Tarsus ve Kilis bölgeleri, koleranın en sık görüldüğü yerler arasındaydı. Aslında bu salgın, 1830'lardan itibaren 19. yüzyılın sonlarına kadar etkisini Anadolu'nun her yerinde göstermişti. Hastalığın geçiş güzergahı olan Anadolu'nun sahil şeridinde bu yüzden çok yaygındır (Fatma Yıldız, “19. Yüzyılda Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri”, Pamukkale Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2014, s. 37-8). Konya Savaşı esnasında özellikle Anadolu'nun iç kesimlerinde salgının şiddetine dair bkz. Enver Ziya Karal, “Zarif Paşa'nın Hatıratı 1816- 1862”, *Belleten*, IV/16, 1940, s. 452.

28 Marmont, *The Present State of the Turkish Empire*, s. 278. Jorga, koleradan bahsetmese de, 18 Temmuz akşamı Halep'e giren Mısır kuvvetlerinin burada uzunca bir süre dinlendiğini ifade eder. 29 Temmuz'da Beylan'da çarpışma gerçekleştiğine göre, İbrahim Paşa'nın en azından bir hafta boyunca Halep'te kaldığı ortaya çıkmaktadır (*Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 335).

da kendiliğinden teslim olmuştu. Aslında Napolyon'un Mısır'ı, Vehhabilerin Mekke'yi ve İbrahim'in Suriye'yi işgalleri, bu topraklarda yaşayan halkın nazarında Osmanlı idaresi dışında alternatiflerin mümkün olabildiğini göstermişti. Ne var ki her üçünde de yaşanan travma sonucu eskiden devletin verdiği güven hissiyatının yerini geleceğe duyulan emniyetsizlik ve kaygı almıştı.²⁹ Şimdi ise bu zorlu savaş alanının yeni efendisi olarak Mehmed Ali Paşa yükselmektedir. Suriye operasyonu, bu bölgede verilecek mücadelenin düzenli ordudan ziyade başıbozuk Arnavut piyadelerini gerektirdiğini ve coğrafi şartları bakımından Mısır'dan tamamıyla farklı olduğunu İbrahim Paşa'ya öğretmişti³⁰. Askerî harekâtı sürdüren İbrahim Paşa, 11 Ağustos'ta Adana'yı direnişsiz ele geçirmiş ve bölgede babası adına yönetimi yeniden tesis etmişti. Bu sırada II. Mahmud'un Adana'daki casuslarından biri, Mısır ordusunun durumuyla alakalı istihbaratın yanı sıra, askerler arasında dolaşan şu söylentiye de İstanbul'a bildirmişti: "Bu kıştan sonra Üsküdar'a kadar gideceğiz."³¹

Mağlubiyetin yankısı çok şiddetliydi. Ağustos'un ikinci yarısında operasyonların başarısızlığa uğradığı, ordunun utanç verici bir şekilde Karaman'a çekildiği ve Mısır kuvvetlerinin Toroslara ilerlediği haberi İstanbul'a ulaşmıştı. O anda bütün gözler daha önce Rum isyanında gösterdiği mücadeleyle ve Arnavut-Boşnak ayaklanmalarını bastırmakla ün yapmış olan Veziriazam Reşid Mehmed Paşa'nın³² üzerinde toplanmıştı. Cesareti, becerikliliği ve zarafetiyle dikkat çeken ve eski ordunun başındayken pek çok başarıya imza atan Reşid Paşa,³³ o sırada askerî reformların "Sultan Mahmud ve dalkavuklarının aptalca bir uygulamasından" başka bir şey olmadığını düşündüğü için uygulamalara daha mesafeli durmakta ve Serasker Hüsrev Paşa'nın husumetini de üzerine çekmekteydi.³⁴ Ancak İstanbul'un kritik durumundan dolayı her ikisi de -en azından bir süreliğine- bu ortak mesele etrafında birleşmiş görünüyordular.³⁵

29 Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918*, s. 168.

30 Letitia W. Ufford, *The Pasha How Mehmed Ali Defied the West 1839-1841*, North Caroline: 2007, s. 102.

31 BOA, HAT, 370/ 20372-T (tarihsiz). Bu mücadele esnasındaki casusluk ve haber alma konusuyla ilgili olarak bkz. Ahmet Yüksel, *II. Mahmud Devrinde Osmanlı İstihbaratı*, İstanbul: Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 361 vd.

32 Kemal Beydilli, "Reşid Mehmed Paşa" *DİA*, XXXV, 12-14.

33 Rosen'e göre bu gibi özellikleriyle Çerkes ırkının gerçek bir temsilcisi (G. Rosen, *Geschichte der Türkei*, I, 156).

34 Reşid Mehmed Paşa, Koca Hüsrev Paşa'nın kölelerindendi. II. Mahmud'un uzun saltanatı boyunca Hüsrev Paşa'yı Sadrazamlığa getirmemiş olması, onun kölelerinden birini bu makama layık görmesi ve paşayı daima kontrol altında tutmak istemesi dikkat çekicidir (Yüksel Çelik, *Şeyhül Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Ankara: TTK, 2013).

35 Hüsrev Paşa'nın Sadrazam Reşid Paşa'ya karşı tutumu için bkz. *Lûtfi Tarihi*, IV, 717-718.

Ordunun mağlubiyetine sebep olduğu gerekçesiyle azlolunan Ağa Hüseyin Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirilen Reşid Mehmed Paşa,³⁶ Rumeli'nin çeşitli vilayetlerinden topladığı 30.000 kişilik ordusuyla İstanbul'a geldiğinde, camilerden "Mısır köpeğinin" sonunun yaklaştığı ilan edildi.³⁷ Ayrıca Kavalalı'nın hareketlerini ciddiye alarak başından beri yaptığı uyarılarda çoğu defa haklı çıkan eski sadrazam Mehmed Emin Rauf Paşa,³⁸ Halep ve Şam valilikleri dolayısıyla bölge şartlarını iyi bildiği için Anadolu valiliği ve ordu kaymakamlığına atanarak Konya'da dağınık halde bulunan merkez kuvvetlerinin bakiyelerini düzene sokmak üzere vazifelendirildi. II. Mahmud, bütün olumsuzluklara rağmen askerî mücadeleye devam etmekte kararlıydı. Başkentte ise yeni kılık kıyafetli bir topçu kolordusu 120 adet büyük topla birlikte Reşid Paşa'nın topladığı orduya katıldı. Aynı zamanda Trabzon'un güçlü valisi Hazineदारoğlu Osman Paşa'ya Pontus dağlarından 20.000 milis toplayarak Mısır ordusunun kanat kuvvetlerine darbe vurması emredildi.

Bütün bu hazırlıklar İbrahim'in gözünden kaçmadı. Bilhassa sadrazamın orduya kumandan olarak atanması, savaşın güçlü bir şekilde devam edeceği anlamına geliyordu. Osman Paşa'dan gelecek olası bir saldırıdan dolayı Adana Vilayeti'ndeki³⁹ pozisyonunu uzun vadede sürdüremeyecek olan İbrahim'in önünde iki seçenek vardı: ya Beylan'a geri çekilecek ya da ölümüne ilerleyip Toroslar'ın öte yakasına geçecekti. Ancak geri çekilirse, birliklerinin cesaretinden çok liderlik kabiliyetine borçlu olduğu prestijini de kaybedebilirdi. Öte yandan padişahın ordusu karşısında birkaç ay önce kendisine verilen desteği Suriye'deki bazı ihmallerden dolayı alamayacağından korkuyordu. İkinci seçeneği olan Toroslar'dan öteye ilerlemesi hâlinde ise Afrika iklimine alışmış askerlerini Anadolu'nun olağanüstü şiddetteki kış şartlarına maruz bırakma tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirdi. İbrahim Paşa ikinci yolu seçti:

36 *Lûtfî Tarihi*, IV, 716, 31 Ağustos 1832.

37 Adolphus Slade, *Turkey, Greece and Malta*, II, 6.

38 *Takvim-i Vekayi*, Nr. 35 (16 Ra 1248); Kemal Beydilli, "Mehmed Emin Rauf Paşa", *DİA*, XXVIII, 465- 467. Hayatı ve Konya Muharebesi esnasındaki ikazları için bkz. Mehmed Doğan, "Mehmed Emin Rauf Paşa (1780-1860)", (yayınlanmamış doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara: 2019.

39 Yabancı kaynaklarda antik çağlardaki ismiyle "Cilicia" olarak ifade bulan, modern kulanımıyla "Çukurova" bölgesini dönemin Osmanlı tarihlerinde kullanıldığı gibi "Adana (Vilayeti)" olarak ifade etmeyi tercih ettik (Eberhard Kessel, *Moltke's erster Feldzug. Anlage und Durchführung des türkisch-aegyptischen Feldzuges 1839*, Berlin: 1939, s. 5; Rosen, *Geschichte der Türkei*, I, 148; Mithat Sertoğlu, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, V, 2932; *Lutfi Tarihi*, V, 839; Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı*, s. 136; Yusuf Halaçoğlu, "Adana", *DİA*, I, 349-353).

Babıali'yi kendi sahasında küçük düşürmek ve cesur bir kararın Mısır atlılarını İstanbul'a kadar getirebileceği izlenimiyle moralleri altüst etmek.⁴⁰

İbrahim Paşa 20.000'den ziyade askeriyle Adana'ya gelerek süvarilerinin 2.000'den fazlasını Gülek Boğazı'na göndermişti. Rumeli'den ve Bosna'dan toplanan askerlerle birlikte Reşid Paşa da Ulukışla'ya yaklaşmış, ordu parça parça Anadolu içlerine girmeye başlamıştı. Gülek Boğazı elden çıkacak olursa Ereğli ve Ulukışla da kaybedileceği için Konya ve dolayısıyla da İstanbul yolu Mısır kuvvetlerine açılmış olacaktı. Sonunda korkulan olmuş ve Gülek Boğazı ele geçirilmişti. Abbas Paşa'nın Torosların bir başka önemli geçidi olan Dümbelek Boğazı'na⁴¹ ve İbrahim Paşa'nın askerlerinin de Ulukışla'ya yaklaşmakta olduklarının haber alınmasıyla Hüseyin ve Aliş Paşaların askeri mühimmatlarıyla birlikte Konya'ya çekilmeleri orduda büyük bir paniğe neden olmuş,⁴² ordunun ricat ettiği Rauf Paşa tarafından derhal Babıali'ye bildirilmişti. "Bunca vüzerâya rağmen" Gülek Boğazı'nın Mısırlıların eline geçmesine şiddetle tepki gösteren II. Mahmud, Ereğli'de tahkimata başlamasını emrettiyse de⁴³ Ereğli kasabası dağınık, etrafı bağ ve bahçelerle çevrili geniş bir mahal olduğu için muhafazası güçtü. Ereğli'de bulunan vüzera, sırasıyla Karapınar'a, İsmil'e ve nihayet Konya'ya hareket etmişti.⁴⁴

Vakanüvis Lûtfi Efendi, İsmil'e çekilen paşaların bu durumu "utanmadan" ordu kaymakamı Rauf Paşa'ya haber verdiklerini söylemektedir. Bu arada Sadrazam'ın iki ay içinde çok sayıda asker ve mühimmatla savaş mahalline ulaşacağı belirtilerek o zamana kadar Mısır askerinin Konya taraflarına tecavüzüne engel olunması emredilmişti. Ne var ki bölgeyi savunmada hiçbir başarı gösteremeyen askerlerin Konya'ya hareket eden orduya güvenip iki ay daha dayanmalarını beklemenin hiçbir manası yoktu.⁴⁵ Nitekim İbrahim Paşa'nın kısa bir süre içinde Ereğli'yi ele geçirmesi üzerine Konya'nın birçok bölgesi gönüllü olarak teslim olmuştu. Mehmed Ali Paşa ise deniz yoluyla oğlu İbrahim'e asker, mühimmat ve para yardımı olmak üzere birçok defa takviye göndermişti.

40 Rosen, *Geschichte der Türkei*, I, 157.

41 Gülek Boğazı'ndan daha geniş olan bu boğaz da Torosların önemli bir geçidi olup Konya-Karamana daha kısa bir geçiş yolu olma özelliği taşımaktadır.

42 *Lutfi Tarihi*, IV, 735. Hatta paşalar bu tutumlarından dolayı meydana gelen panik havası yüzünden "Ulukışlada bulunan Devleti Aliyye askerinin Konya'ya çekilmeleri hakkında çıkan bazı dedikodu ve iftiralara itibar olunmaması ve "fukara-yı zuafânın" canla başla çalıştıkları" gibi ifadelerle Babıali'ye yazı gönderirler (BOA, HAT, 384/20611-A).

43 BOA, HAT, 370/20372-M; HAT 366/20213.

44 BOA, HAT, 362/20117-C, 17 Ekim 1832 (22 Ca 1248).

45 *Lutfi Tarihi*, IV, 734.

Mısır ordusu karşısında hiçbir manevra sergileyemeyen yeteneksiz paşaların komutası altındaki askerler, sistemsiz ve dağınık halde gerçekleştirdikleri birkaç hücumdan başka bir hareket gösteremediler. Böylelikle Anadolu içlerine gelinceye kadar yalnızca İbrahim Paşa'nın işini kolaylaştırdılar. Orduda istihdam edilen askerlerin önemli bir bölümünü oluşturan düzensiz (başbozruk) Arnavut savaşçıları ise Konya Savaşı esnasında dört kolordunun birincisini teşkil edecek ve sayıları 9.000'i aşacaktı. Bu tür kabilevî/aşiret savaşçıları yetiştikleri dağlık coğrafyada katıldıkları savaşlarda başarı gösterebilirler de düz muharebe alanında ve top destekli düzenli ordular karşısında kolaylıkla firar etmekte ve aylıkları ödenmediği takdirde çabucak saf değiştirmektedirler. Nitekim Gülek Boğazı savunması için "oranın aşiret ve ahalisi ile ülfetleri olduğu" ve bu yüzden bölgenin muharebesiz bile geri alınabileceğine inanılmasından ötürü Kırcalı'dan⁴⁶ toplanarak bölgeye sevk olunan askerlerin akıbeti de firarla sonuçlanmıştı.⁴⁷ II. Mahmud, "Kırcalunun ettiğini" görmüş, bu askerler için yapılan peşin ödemenin en kısa zamanda bulundukları kazalardan tahsilini emretmişti. Aslında çok kısa zaman önce tedib edilen Arnavut ve Bosna aşiretlerinden asker toplamanın tehlikeli olduğu ortadaydı. Fakat imparatorluk çaresiz durumda olduğu için bu askerler zoraki bir araya getirilmişti. Mora ihtilalinden itibaren son on yıldır uğraştığı gailer, devleti mali açıdan büyük sıkıntıya sokmuş; bu sıkıntının faturası ise fakir halka kesilmişti. Vergi, asker ve yiyecek gibi sürekli artan talepleri karşılamakta güçlük çeken Anadolu halkı, yağmacı askerler ve baskıcı idarecilerin zulmü altında ezilmiş; ayrıca yeniçeri ocağının ilgası da işsiz güçsüz güruhun çoğalmasına neden olmuş ve halkın hükümete duyduğu güveni altüst etmişti.

Virginia Aksan'a göre, reformlara karşı gösterilen reaksiyon, bu süreçte II. Mahmud'un taşraya uyguladığı sert müdahale ve alışıldık düzeni yerle bir etmesinden kaynaklanır. Buna karşın ordusunu ve idaresini tamamen gelenekselin dışında, Avrupaî tarzda teşkil eden Mehmed Ali Paşa'nın (ve onun Avrupaî kılıklı askerlerinin) halkın nazarında şeriatı ihlal eden gavur padişaha⁴⁸

46 Kırcalılar hak. bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları (1791-1808)*, TTK, Ankara: 2020; Yağmur Sedef, "Rumeli'deki Dağlı İsyanlarından Bir Eşkıya Figürü: İnce Stoyan", (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara: 2023, s. 3-8.

47 BOA, HAT, 355/ 19915.

48 "Gavur padişah" söylemi için bkz. Kemal Beydilli, "Mahmud II", *DİA*, XXVII, 355. Mısır valisinin yönetimine verilecek olan Filistin'de ileriki yıllarda (1834) ortaya çıkacak aksaklıklar ve idaredeki sıkıntılara zorunlu askerlik uygulamaları da eklenecek, "gavur" söyleminden, İbrahim Paşa da nasibini alacaktır (Fatih Gencer, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa Yönetimine Karşı Filistin Muhalefeti", *Belleten*, LXXIX, Aralık, 2015, s. 987).

alternatif görülüp görülemeyeceği meselesi üzerinde pek az durulmaktadır. Aksan, padişahın icraatlarına karşı halkın protestolarını dinsel gericilik gibi dar bir çerçeveye sığdırmak yerine toplumsal kimliğin yaygın bir şekilde ifade ediliş biçimi şeklinde yorumlanması gerektiğine işaret etmektedir. Öyle ki halkın nazarında İslam halifesinin düşmanları yalnızca yabancı güçler değildi. II. Mahmud, içeride Müslüman tebasıyla da mücadele etmekte ve bir yanda Nakşiler diğer yanda ise isyankâr Vehhabiler kendilerini göstermekte idiler.⁴⁹

Bir alternatif olarak Mehmed Ali Paşa'yı desteklemeyi tercih etmiş görünen halkın bu tutumu yalnızca dinî sebeplere dayanıyor olamazdı. Suriye ve Anadolu ahalisinin paşaya kucak açmasının sebepleri zahirde dinî karakterli görünse de temelinde ekonomikti. Bayly'nin deyimiyle Mısır, "ekonomik büyümeyle orta vadeli siyasi istikrarın nasıl el ele gittiğine iyi bir örnekti" ve Mehmed Ali, -her ne kadar Filistin'deki yayılma hareketi Fransa ile İngiltere tarafından engellenecek olsa da- pamuk geliri ve hububat üretimi sayesinde Mısır'da güçlü bir idare kurmayı başarmıştı.⁵⁰ Bu idarenin çatısı altındaki halkın müreffeh yaşantısının yankıları bir yana; vergiden muafiyet, askere alımlarda paraların peşin verilmesi, gelecekte kendilerine fellah askerlerin gönderilerek ahalinin zulümlerden korunacağı gibi fazlasıyla karşılık bulan vaatler, ekonomik açıdan zor durumda olan halka cazip gelmiş ve böylece Mehmed Ali ahalinin gözünde bir kurtarıcı olarak yer edinmişti.⁵¹ Nitekim Gazze kadısı ile bir Fransız arasında geçen konuşma, halkın Mehmed Ali'ye bakış açısını en açık şekilde gözler önüne sermekteydi. Mütesellimin dinmek bilmeyen para hırsı, bedevilerin yağma faaliyetlerine hiçbir tedbir almaması ve bölge halkının ağır vergiler altında ezilmesinden şikayet eden kadı: "Bize gelecek fatih hangi taraftan gelirse gelsin büyük bir sevinçle karşılanacaktır" diyordu.⁵² Mehmed Ali, Suriye operasyonundan bu yana dört bir yana gönderdiği beyannamelerde "işî gücü kâfirleri taklitten ibaret olan" padişahın Müslümanlara layık bir halife olmadığı mesajını yaymakta, yaptığı reformları bidat olarak ilan etmekte ve böylece kendisi de İslam'ın kurtarıcısı sıfatıyla öne çıkmaktaydı.⁵³

49 Virginia Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700- 1870*, (çev Gül Çağalı Güven), İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2007, s. 386.

50 Christopher Alan Bayly, *Modern Dünyanın Doğuşu: Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar 1780-1914*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018, s. 175-176.

51 Rosen, *Geschichte der Türkei*, I, 157; *Sankt-Peterburgskiya Vedomosti*, nr. 9, 12 Ocak 1833.

52 Hatta Gazze kadısı, o sırada Cezayir'i zapt edeceği söylentileri dolaşan Fransa'nın da ahali tarafından tıpkı Mehmed Ali'yi olduğu gibi memnuniyetle karşılanacağına işaret etmişti (Altundağ, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hakkında Kısa Bir Etüd" , s. 39-40).

53 Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, s. 58-59.

Toplum içinde silah taşıma ve savaşma ayrıcalığını ellerinde bulunduran bazı grupların statülerini muhafaza etmek istediklerinin farkında olan İbrahim Paşa onları desteklemekteydi. Bir süre önce zimmetine para geçirerek halkın şikayetine sebep olan ve devletin takibine uğrayan Bozok bölgesi Pehlivanlı aşireti reisi Hâlid bunlardan biriydi. Şam'a kaçarak İbrahim Paşa ile temas kurduğu gibi, Mısır kuvvetlerinin Anadolu'yu istilas esnasında Bozok ve Çankırı mütesellimliği ile Yeniil voyvodallığı kendisine verilir verilmez etrafa İbrahim Paşa'nın buyruldularını göndermeye başlamıştı.⁵⁴ Kavalalı, o sıralarda Kastamonu civarında baş gösteren ve daha önce Mısır'a kaçmış olan Tahmiscioğulları⁵⁵ isyanının ele başlarına da kucak açmış ve ayrıca Tuzcuoğulları⁵⁶ isyanını desteklemişti. Çeşitli uyarılardan sonra zapt edilemeyen şehirlere girerek asilerin ve ahalinin bir bölümünü kılıçtan geçirmek suretiyle ayaklanmaları bastıran devlet, kendi halkıyla mücadele etmek zorunda kalmakta ve bunun sonucunda da muhalefet güçlenmekteydi. Bu muhalefet söylemi, hükümetin ilk defa karşılaştığı bir durum da değildi. Daha önce yeniçerilerle yaşanan mücadelede aynı söylem geliştirilmişti. O zaman olduğu gibi, şimdi de bu tepki, muhalefete yeltenen kesimin din ve devlet düşmanı olarak suçlanması şeklinde karşılık buluyordu.⁵⁷

Mısır kuvvetleri 13 Kasım'da Ereğli'den harekete geçerek Konya üzerine yürümeye başlamıştı. İbrahim Paşa'nın 18 Kasım'da Konya'ya girdiğinde ilk faaliyeti çevreyi incelemek ve birliklerine talim yaptırmak olmuştu. Sadrazam Reşid Mehmed Paşa, o yıl şiddetli geçen kış mevsiminin soğuğuna alışkın olmayan Mısır kuvvetlerinin zorlanacağını düşünerek birliklerini burada bir süre bekletme kararı almıştı. Ancak İstanbul aynı fikirde değildi. İsyankâr vasalının gitgide yaklaşmasından korkan II. Mahmud, dağlı birliklerinin üstünlüğüne güvenerek Hüsrev Paşa'nın da düşündüğü üzere savaşı tek darbede bitirmek için sabırsızlandığı için itirazlara rağmen sadrazamın hemen harekete geçmesini istedi.⁵⁸

54 Mücteba İlgürel, "Pehlivanlı Aşireti Beyi Hâlid'in İsyanı", *İstanbul Üniv. Tarih Dergisi*, Sayı 23, İstanbul, 1969. s. 13-15.

55 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kastamonu'da Tahmiscioğlu Vak'ası", *Tarih Seminer Dergisi* 1-2, İstanbul, 1937.

56 Münir Aktepe, "Tuzcuoğulları İsyanı", *Tarih Dergisi*, III/ 5-6, İstanbul, 1953, s. 21-52.

57 Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009, s. 241-242. Arnavutların II. Mahmud hakkında "gavur" söylemleri için bkz. Adolphus Slade, *Turkey, Greece and Malta*, II, 438-439.

58 Rosen, *Geschichte der Türkei*, I, 161.

21 Aralık Cuma günü sabah saatlerinden itibaren ortalığı kaplayan sis, savaşın kaderini çoktan belirlemişti.⁵⁹ Sadrazam Reşid Paşa, çatışmadan sonra ordusunun bozulan sol kanadını tekrar toparlama düşüncesiyle atağa geçmiş, ancak sisten dolayı yolunu kaybederek kendi askeri zannettiği Mısır ordusu saflarına girmişti. İbrahim Paşa'ya esir düşen Sadrazam, elinden gelen her şeyi yapmış, fakat tek bir askerî hata büyük bir faciaya sebep olmuştu.⁶⁰ Ordunun kalan kısmında bulunan 10.000 Rumeli askeri ise Reşid Mehmed Paşa'nın esir düştüğünü öğrenmeleriyle birlikte paniğe kapılarak firar etmiş⁶¹ ve böylece Konya Savaşı da kaybedilmişti. İstanbul'da herkes, sadrazam savaşı kaybedecek olursa, Padişahın Mısırlılara karşı koymak için başka hiçbir güce sahip olmadığını bilmekteydi. Artık payitahta giden yol, sadaret mührünü eline geçiren Kavalalı İbrahim Paşa'nın önünde uzanmaktaydı.

59 Muharebenin detayları için bkz. Salih Kış, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa Hadisesinde Konya Muharebesi", (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004).

60 Ernst Münch, *Sultan Mahmoud*, s. 171. Ayrıca aynı gelişmeler ve Sadrazam'ın yaralı olarak ele geçirildiği ile ilgili bkz. Grafen von Prokesch-Osten, *Mehmed Ali: Vize-König von Aegypten, (1826-1841)*, Wien: 1877, s. 26; *Sankt-Peterburgskiya Vedomosti*, nr. 13. 17 Ocak 1833 ve nr. 16, 20 Ocak 1833. Sadrazamın esir düşmesi durumunun başkentte büyük bir hayal kırıklığı yarattığı ve şehri savunmadan mahrum bıraktığına dair *Sankt-Peterburgskiya Vedomosti*, nr. 22, 27 Ocak 1833.

61 BOA, HAT, 377/20489-B.